

СТИЛІСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ХІМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ РОМАНА ІВАНИЧУКА)

© Городиловська Г. П., 2011

У статті подано системний аналіз текстів історичних творів Романа Іваничука з погляду використання в їхній структурі елементів наукового стилю, зокрема термінів хімії, які є основними мовними засобами цього стилю на лексичному рівні. Здійснено їх лексико-семантичний аналіз, з'ясовано доцільність і прийоми реалізації таких засобів в історичній прозі, показано тенденції в їхньому вживанні та функції в різних мовленнєвих ситуаціях.

Ключові слова: українська мова, Іваничук Роман, стилістика, науковий стиль, хімічна термінологія, історичний роман.

The article provides a systematic analysis of texts of historical works of Roman Ivanychuk in terms of their use in the style scientific elements structure, particular terms of chemistry, which are the basic language tools of this style on the lexical level. Carried out their lexical-semantic analysis, defines the methods and feasibility of implementing such methods in historical prose, shows trends in their use and functioning in various speech situations.

Key words: Ukrainian language, Ivanychuk Roman, stylistics, scientific style, chemical terminology, historical novel

У сучасному мовознавстві важливими є питання, що розкривають особливості становлення й розвитку стильових різновидів сучасної української літературної мови, акцентують на виражальних засобах кожного стилю, зокрема художнього, виявляють динаміку лексико-семантичних, словотвірних, граматичних норм, пов'язаних із відповідним стилем, показують характер зближення, взаємовпливи окремих елементів у межах певного стильового континууму.

Саме в такому руслі – актуальному з погляду сучасної лінгвістики – проаналізуємо історичну прозу Романа Іваничука, звернемо особливу увагу на використання в ній маркерів наукового стилю на лексичному рівні, зокрема термінології.

Досліджуючи мову історичних творів Романа Іваничука як текст, як цілісність, підпорядковану авторській позиції, зауважено, що вона містить все багатство мовних засобів, серед яких особливо яскраво виділяються елементи наукового стилю. Саме вони виявляють творчу індивідуальність прозаїка, характеризують його своєрідну й специфічну манеру письма, яка полягає в оригінальному поєднанні, з одного боку, історизмів, архаїзмів, що є характерною рисою мови художніх творів на історичну тематику, а з іншого – науковості, підкресленої інтелектуалізації мовлення, які досягаються добром засобів наукового стилю. Таке специфічне поєднання стильових ресурсів в історичній прозі письменника вирізняє його з-посеред інших майстрів художнього слова.

Роман Іваничук належить до нового кола творців української історичної прози й займає одне із провідних місць у сучасній літературі. Це стає очевидним саме сьогодні, коли є можливість на матеріалі історії досліджувати ті актуальні проблеми, про які раніше не можна було згадувати. Художні твори письменника стали об'єктом літературознавчих студій С. Андрусів, Н. Бічуї, І. Денисюка, В. Дончика, М. Жулинського, М. Ільницького, Т. Салиги, М. Слабошпицького, Р. Федорова, А. Шевченка, В. Яворівського та інших дослідників. Однак мова історичних творів прозаїка ще не була предметом

спеціального аналізу. Лінгвісти лише принагідно залучали матеріал з його романів, коли описували хронологічно марковану лексику, як засіб створення мовної стилізації (Г. Гайдученко), розглядали питання мовної норми в історичній прозі (Л. Пустовіт), фольклоризми в мовній тканині роману (С. Єрмоленко), аналізували порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту (Л. Голоюх), досліджували лінгвостилістику романів доби козацтва (В. Буда) та української прози 60–90-х років ХХ сторіччя (О. Хом'як). Отже, вивчення мови української історичної прози з погляду вживання в ній елементів наукового стилю до цього часу в повному обсязі не було здійснене.

Наявність елементів наукового стилю в художній прозі письменника, характер їхнього співвідношення й взаємодії простежуємо саме в жанрі історичного роману, на що вказує Н.М. Разінкіна. Дослідниця зазначає, що «взаємодія наукового і художнього стилів отримує сьогодні цікаве висвітлення в результаті дослідження таких жанрів (вони знаходяться на стику функційних стилів), як історичні романи, які є зразками так званого художнього документалізму» [1, с. 19].

У Романа Іваничука є свої оригінальні прийоми введення в художню мову елементів наукового стилю, зокрема термінів, які є основними мовними засобами цього стилю на лексичному рівні. Їх письменник використовує з науково-інформаційною метою або як стилістичний засіб, з функцією створення образності, тобто в історичних романах вони стають мовними засобами художнього зображення дійсності, особливими знаками, елементами коду, невідомими читачеві, свого роду інкрустаціями й виступають у нерозривній єдності з художнім образом [2, с. 4]. Аналіз цих лексем, осмислення їхніх стилістичних функцій в історичних романах дає змогу виділити такі групи:

1) терміни, ужиті в стильовій, науково-інформативній функції, без спеціальної стилістичної настанови;

2) терміни, ужиті в складі тропеїчних фігур – метафор, порівнянь, у ролі образотворчих засобів.

Терміноелементи письменник уводить свідомо відповідно до тематики творів, розкриття їх сюжету, змалювання конкретної історичної доби та реальних наукових діячів цієї доби, зокрема постатей відомих і маловідомих учених. «Наукова термінологія, – зазначає Н. Г. Озерова, – проникає в художній стиль безпосередньо з визначених терміносистем у творах, присвячених людям науки. Ситуаційні включення термінів, зумовлені потребами теми й жанру повідомлення, сприяють розширенню сфери функціонування термінологічного слова, проникнення його в інші функціональні стилі» [2, с. 3]. Тому залучення таких елементів є не випадковим у художній прозі романіста, воно цілком виправдане й характеризує його художнє мовлення.

Наукова лексика в історичних творах письменника надзвичайно різноманітна й належить до різних галузей наук. Серед лексики природничих наук чітко простежуємо хімічну, яку знаходимо в романах «Бо війна – війною», «Край битого шляху», «Орда», «Саксаул у пісках», «Четвертий вимір», «Шрами на скалі», повістях «Гражда», «Зупинись, подорожній!», «Місто», «Штрихи до моєї біографії», новелах «Батько», «Злочин». Вона становить 2,3% від загальної кількості термінів, ужитих в історичних творах письменника.

Спеціальні слова та словосполучення з хімії вжито і в прямому, і в переносному значенні. Усі вони є зрозумілими для читача-нефахівця й не потребують спеціального пояснення. Їхнє використання характерне передусім для мовлення автора, у якому викладено розмірковування письменника: «Згадаймо хоча б професора Празького університету **біохіміка** Івана Горбачевського, який прославив себе відкриттям **штучного синтезу сечової кислоти**» [3, с. 600]; «Приміром, після його статті **саліцилову кислоту** почали використовувати у виробництві вина» [4, с. 291]. За їхньою допомогою романіст-історик характеризує персонажів: «Віктор смачно висмоктував великі харіусові голови, рекомендував усім так робити: організм дедалі більше потребуватиме **фосфору**» [5, с. 108]; «Він [страх – Г.Г.] панує всюди, спирає віддих, забирає **кисень**, й Северин щораз то більше піддавався сторонній силі і власній немочі» [6, с. 33]; змальовує зовнішній вигляд скульптур: «За перехрестям

Академічної й Стежкового провулку стояла позеленіла від **окису** фігура Яна з Дуклі» [3, с. 653]; «а в її гирлі перед самим носом нашого корабля стояла гігантська зелена від **окису** статуя жінки з факелом у правій руці та з книжкою – в лівій» [3, с. 565]. У мовленні персонажів такі слова вживані значно рідше: «Що це: мода, потреба часу чи страх? – Як крапля **недистильованої води**, – відповів [Богдан – Г.Г.]. – Тому що **дистильована вода мертва**. А я живий» [7, с. 217].

Проте у творах прозаїка є й незрозумілі для пересічного читача термінологічні словосполучення, які мають вузьке спеціальне значення: «**Два чи три роки тому подає Гулак тематичний список: про метеорити і спектральний аналіз, про землетруси і північне сяйво, про роль живих організмів у природі, про систему Канта і Лапласа**» [4, с. 289]. Наукове словосполучення **спектральний аналіз** означає метод «дослідження хімічного складу речовини на основі вивчення її спектрів» [8, т. 9, с. 497]. Наведений приклад свідчить про те, що письменник не ставить собі за мету пояснити значення цього словосполучення, а лише за його допомогою характеризує вченого із широкою обізнаністю в різних галузях наук.

Часто хімічну лексику романіст-історик уживає і в переносному значенні в мові автора з метою усвідомити феномен розмаїття і єдності нації: «... і чим більше вникав Мирон у сутність незчисленності міст і сіл, тим більше вимучував себе усвідомленням, що та єдина у своїм розмаїтті безмежна многість кисне **аморфним тілом** у центрі Європи» [9, с. 45]. З метою простеження закону загибелі імперської орди письменник залучає словосполучення **ланцюгова реакція**, яке характеризує мовлення персонажа: «**Потурай висловлював свої думки гладко і завчено, видно, не раз доводилося йому їх викладати... – Ось вам ланцюгова реакція – закон погибелі всіх без винятку імперій**» [10, с. 281].

Різні контекстуальні вживання характерні для лексеми **фермент** і органічно з нею зв'язаного слова на позначення хімічного процесу, що відбувається під впливом цього ферменту – **бродиння**. Складається враження, що ці слова є звичними для письменника, потрібними на щодень.

Переносне значення цих слів пов'язане з інтелектуальним, духовним розвитком, внутрішнім станом душі видатних особистостей і наявні в мовних партіях персонажів: «– **Маєте певну рацію, – присмирнів Франко. Сильні особистості вбирають у себе загальний фермент. Та не всі мають можливість перетворити бродіння у вищий продукт**» [3, с. 530]; «– До мене прийшло моє. Але чи прийшло б, якби я його не шукав серед плетива хистких стежок? Якби **не перебродив** у тому **ферменті?**» [3, с. 522]; «**Йдіть уже додому, пане Василю [про В. Стефаніка – Г.Г.]... Ви вже перебродили, більше не треба: зав'язнете**» [3, с. 522] та мові автора: «**У візію композитора вам ніколи не вдасться проникнути, проте ви, слухаючи музику, завжди вичікуєте: коли ж нарешті із внутрішнього бродіння думок і почуттів митця вилуциться конкретний образ?**» [11, с. 267].

Письменник не зовсім вдало вжив у цьому контексті спеціальні терміни **бродиння** та **фермент**. Бродіння – це процес, а не субстанція, тому значення цього термінословa не може пов'язуватися із продуктом і перетворюватися у вищий продукт. Ферменти (від лат. fermentum – закваска) – «біологічні каталізатори, що виробляються в організмі, містяться всередині клітин і суттєво прискорюють усі біохімічні реакції» [12, с. 148]. У ферменті нічого не бродить, будучи каталізатором, він лише прискорює процес бродіння.

Переносне значення хімічних лексем також пов'язане з людським суспільством, нацією: «**Добре пам'ятаю ту бурхливу весну 1860 року. Петербурзьке студентство бродило, мов молоде вино-маджарі, з уст молоді не сходило ім'я Гарібальді**» [4, с. 339] (у мовленні персонажів); «**Проте, перебуваючи на вигнанні в Бендерах, Карло XII ще вірив у щасливе призначення козацької нації, яка стала на сьогодні ферментом європейської ворохоби**» [13, с. 45] (у мові автора).

Наслідком подібного хімічного процесу є утворення сполук, які автор теж пов'язує з людськими особистостями і з їхньою допомогою створює яскраві художні образи: «**Але у своїй дисциплінованості він [Франко – Г.Г.] деколи не помічав, а то й не визнавав ферменту, в якому народжуються нові сполуки. Оцінював готові сполуки...**» [3, с. 522]; «**А втім, сьогодні ніхто**

нічого ще не знав: **бродіння** в суспільстві щойно розпочиналося, й ніхто не міг передбачити, які **сполуки** відбудуться під час **ферменту**» [14, с. 86]. Помічаємо, що в наведеному контексті не зовсім вдало вжито термін *сполука*, адже ця складна речовина не може утворюватися з ферменту, який є каталізатором.

За допомогою хімічної лексики романіст створює образні порівняння. «[Марія – Г.Г.] подумала, що цей вродливий, такий подібний до Андрія юнак, не народився її ворогом: може, в цю мить він мозолить думкою мозок, викликаючи з глибин пам'яті образ матері, який де-не-коли видобувався з п'ятьми забуття, **мов спалах магнію**» [10, с. 199]. Магній – назва хімічного елемента (це «легкий м'який метал сріблясто-білого кольору, що горить сліпучим білим полум'ям» [12, с. 85]) і його властивості не можуть мати нічого спільного з людськими якостями. Проте письменник має на увазі не хімічні властивості цього елемента як такого, а лише одну його рису – здатність горіти на повітрі. Саме на це вказує контекст. Згадка про забутий материнський образ у пам'яті сина є такою ж миттєвою, як спалах магнію.

«Кожен з нас має право на щастя. Хіба винен я, що воно всміхнулося мені з чужої хати, що спіймати його важко, **як ртуть**, розсипану по землі» [15, с. 321]. Тут письменник використовує таку властивість цієї речовини, як її здатність рухатися. Цим порівнянням він підкреслює примарність, неокресленість такого поняття, як щастя. На цю саму властивість хімічної речовини вказує автор, коли говорить вустами свого персонажа Петрові І про скарби Полуботка: «А золота ви не знайдете в розритих могилах, втікатиме воно з ваших рук, **мов ртуть**» [13, с. 122].

«... я спробував підвестися, щоб вийти до них, та моє тіло лежало пластом, **ніби свинцем** налите, і я спокійно підкорився фізичній немочі» [5, с. 182]. Свинець – «важкий м'який легкоплавкий метал синювато-сірого кольору» [12, с. 110]. Саме таку властивість цього хімічного елемента бере до уваги письменник, коли характеризує свого героя – хвору людину.

«І що вчиниш ти, коли загадковий підтекст твоїх писань розпрозориться, **мов дистильована вода**, й стане банальним текстом – ніякі тоді таємниці не будуть уже потрібні твоїм читачам» [10, с. 418]. Відомо, що дистильована вода – це чиста, прозора рідина, яка не містить необхідних для організму солей, а тому є небажаною в ньому. На основі такого визначення та асоціативних зв'язків прозаїк творить порівняння, у якому загадкові підтексти його творів уподібнюються до цієї прозорої рідини. Раніше, у часи заборон, ці підтексти були потрібні читачам, а тепер, за незалежності, вони втрачають свою таємничість і стають непотрібними так само, як дистильована вода людському організму.

Проаналізовані хімічні терміни письменник уводить до загального комплексу зображальних засобів із відчуттям естетичної пропорції, вони не вражають своєю чужорідністю й не дають приводу для перетворення художнього твору з його специфікою у твір науковий, який має, як відомо, притаманні тільки йому особливості. Уживання спеціальних слів і словосполучень в історичному жанрі підтверджує думку, що їхнє використання не обмежується рамками наукових текстів, а навпаки, розширює сферу свого функціонування в художньому тексті загалом. Використання цих слів пов'язане із творчими задумами автора, сприяє відтворенню характерних подій минулого часу, надає формі відображення особливої естетичної спрямованості, розрахованої на досягнення максимальної передачі зображуваних історичних фактів.

Наявність термінів хімії у творах письменника свідчить про його обізнаність із цією галуззю знань. Хімічну лексику Роман Іваничук використовує в прямому значенні, тобто у звичній для неї функції номінації понять, а також у стилістично-виражальному значенні, як образотворчий засіб. Тому, з одного боку, вона виконує інформативну роль і несе потрібну у творі наукову інформацію, а з іншого – функціонує як стилістичний засіб.

Відповідно до тематики творів та специфіки жанру, спеціальні слова з хімії часто знаходимо без жодних роз'яснень у тексті. Таке вживання зумовлене тим, що багато із цих назв увійшли до складу загальнонавчаних і є широко відомі. Проте автор використовує і терміни, які через своє

вужке, спеціальне призначення маловідомі й потребують роз'яснення, але їхній зміст письменник теж не завжди розкриває в тексті. Це, очевидно, пов'язано з тим, що для нього важливе не стільки значення цього слова, як його належність до конкретної наукової сфери. Уживані в переносному значенні хімічні терміни відображають глибокий процес естетизації. Для мови художніх творів романіста характерні метафори зі спеціальними словами, що пов'язано з асоціативним мисленням письменника. Серед метафор, до складу яких входить хімічний термін, особливе місце посідають індивідуально-авторські новотвори. Найчастіше метафоризованим компонентом у них стають іменники, в окремих випадках такими компонентами є прикметники та дієслова. У таких утвореннях виявляється характерна особливість Іваничукової манери письма. Улюбленим засобом стилістичної виразності автора історичного жанру є порівняльні конструкції, об'єктом зіставлення в яких є хімічні терміни, які у складі таких порівнянь зазнають різних семантичних перетворень.

Здатність Іваничука бути достовірним зумовлюється тим, що він уміє досконало стилізувати мову в науковій манері, добирати відповідні лексичні елементи наукового стилю, що є своєрідною та визначальною рисою індивідуального стилю письменника. Маємо підстави стверджувати, що наукова термінологія стала органічною складовою словника історичних творів прозаїка.

Отже, аналіз елементів наукового стилю (хімічної лексики) в історичних творах Романа Іваничука дав змогу осмислити минуле, побачити його зв'язок із сучасністю, заглибитися в мовну індивідуальність автора, а також засвідчив, що письменник, користуючись багатими ресурсами національної мови, розширює її функційні можливості.

1. Разинкина Н. М. *Функциональная стилистика английского языка* / Разинкина Н. М. – М. : Высш. шк., 1989. – 182 с.
2. Озерова Н. Г. *Взаимодействие функциональных стилей в русском и украинском языках* / Н. Г. Озерова // *Русский язык и литература*. – 2000. – № 1. – С. 1–4.
3. Іваничук Р. І. *Шрами на скалі : Роман* // Р. І. Іваничук. *Твори : В 3 тт.* – К. : Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 473–693.
4. Іваничук Р. І. *Четвертий вимір : Роман* // Р. І. Іваничук. *Твори : В 3 тт.* – К. : Дніпро, 1988. – Т. 2. – С. 271–472.
5. Іваничук Р. І. *Бо війна – війною : Роман* // Р. І. Іваничук. *Бо війна – війною : Роман, повість*. – Л. : Каменяр, 1991. – С. 5–210.
6. Іваничук Р. І. *Гражда : Химерна повість* / Р. І. Іваничук // *Березіль*. – 2002. – № 11–12. – С. 3–49.
7. Іваничук Р. І. *Зупинись, подорожній! : Повість* // Р. І. Іваничук. *Бо війна – війною : Роман, повість* – Л. : Каменяр, 1991. – С. 211–311.
8. *Словник української мови : В 11 тт.* – К. : Наук. думка, 1970–1980.
9. Іваничук Р. І. *Рев оленів нарозвідні : Роман-легенда*. – Л. : Каменяр, 1999. – 155 с.
10. Іваничук Р. І. *Вогненні стовпи : Роман-притча* // Р. І. Іваничук. *Вогненні стовпи : Романний триптих*. – Л. : Літопис, 2002. – С. 195–257.
11. Іваничук Р. І. *Смерть Юди : Повість-візія* // Р. І. Іваничук. *Смерть Юди : Триптих повістей*. – Л. : Вид-во «Червона калина», 1997. – С. 210–291.
12. *Тлумачний словник деяких хімічних та медичних термінів* / Уклад. : Д. Луцевич, З. Паращук; За ред. акад. АН ВШ України Б. С. Зіменковського. – Л. : НВФ «Укр. технології», 2006. – 184 с.
13. Іваничук Р. І. *Орда : Псалом*. – Л. : Вид. спілка «Просвіта», 1992. – 199 с.
14. Іваничук Р. І. *Саксаул у пісках : Роман* / Р. І. Іваничук // *Березіль*. – 2000. – № 9–10. – С. 3–93; № 11–12. – С. 25–100.
15. Іваничук Р. І. *Новели* // Р. І. Іваничук. *Твори : В 3 тт.* – К. : Дніпро, 1988. – Т. 3. – С. 301–458.